

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРА ПЕРЕХІДНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ**Болотіна Є. В.**

Рассмотрена институциональная структура экономики Украины, а также сущность и природа институциональных изменений с позиций институциональной методологии. Неоинституционализм расширяет базу анализа собственности, путем включения в нее, наряду с частной собственностью, коллективной и государственной собственности, сравнивая их эффективность. Предложенный в статье институциональный подход базируется на необходимости формирования институциональной матрицы, гибкой к изломам современной экономической системы. Отмечено формирование нового феномена – «институциональная ловушка», названы ее типы и функции. Выявлены особенности институциональной среды, адаптированной к переходной экономике Украины.

Розглянута інституціональна структура економіки України, а також сутність і природа інституціональних змін з позицій інституціональної методології. Неоінституціоналізм розширяє базу аналізу власності, шляхом включення до нього, поряд із приватною власністю, колективною і державною власністю та зіставлення їх порівняльної ефективності. Запропонований у статті інституціональний підхід базується на необхідності формування інституціональної матриці, гнучкої до зломів у сучасній економічній системі. Визначено зародження нового феномену – «інституційна пастка», названі її типи, функції та особливості. Внесено пропозиції щодо формування інституційного середовища, адаптованого до перехідної економіки України.

In this article it is possible to consider the analysis of institutional structure of economy of Ukraine, and also will familiarize with essence and nature of institutional changes in her from positions of institutional approach. Neoinstitutionalism extends the analysis property, to include, in addition to private property, collective and State-owned property by comparing levels of efficiency. Proposed in article institutional approach is based on the need to build institutional matrix, flexible to breaks in the modern economic system. Analysis both in Ukraine giver evidence of origin a new phenomenon – institutional trap, its types, functions and peculiarities. Topics include the essence of formation institutional environment, which adaptations of institutional modifications by economical system of Ukraine.

Болотина Е. В.

канд. филос. наук, доц. кафедры ЭТ ДГМА
twinpiks@inbox.ru

УДК 330.837

Болотіна Є. В.

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРА ПЕРЕХІДНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

В Україні сформувалася досить специфічна інституціональна модель. Її відмінна ознака – домінування неформальних відносин у всіх ланках господарського механізму. Особливість перехідної економіки полягає в тому, що в ній відбуваються радикальні інституційні зміни у системі політичних, правових, економічних і соціальних відносин. Для аналізу перехідних економік методологія інституціональної теорії набуває важливого значення.

Інституційний підхід передбачає розгляд економіки не як статичної системи, а як динамічного процесу, який постійно трансформується. «Технологічні та інституційні зміни – це ключі до розуміння суспільної та економічної еволюції, якій притаманна залежність від її шляху ...», – писав Д. Норт [1, с. 124].

Аналізуючи розвиток і зміну інститутів, не можна обійти ідею їх еволюційного відбору, причетником якої був видатний економічний філософ минулого століття Ф. Хайек: зберігаються і поширюються тільки ті інститути, які мають найбільший набір «соціально доцільних ознак», «соціально недоцільні» правила пригнічуються суспільством. Проте існує немало прикладів виникнення, існування і відтворення як ефективних так і неефективних норм поведінки. Важко не погодитися з думкою відомого сучасного вченого Дж. Ходжсона про те, що «в економічному контексті еволюційні процеси не обов'язково ведуть до оптимальних результатів» [2, с. 198]. Ще актуальна ця ідея для аналізованої ситуації, зважаючи на, по-перше, переважання не еволюційних, а реформаційних змін інститутів в перехідному періоді, по-друге, значне запозичення (імпорт) деяких з них з інших економічних, правових, громадських систем і, по-третє, відносно короткостроковість цього періоду з точки зору загальнолюдської історії. Природного відбору ефективних інститутів не відбувається, неефективні норми поведінки можуть виявитися стійкими [3, с. 63]. Суспільство у такому разі є сумішшю ефективних і неефективних інститутів, яка визначає траєкторію його розвитку.

Теоретичне обговорення проблем перехідних економік спочатку зводилося до відомої «тріади» – лібералізація ціноутворення, макроекономічна стабілізація і приватизація державної власності на підприємства. Достатньо інтенсивно в середовищі вітчизняних економістів: С. Войновіча [4], А. Гриценко [5], В. Дементьєва [6], О. Іващенко [7], А. Чаусовського [8] обговорювалося критерії перехідності економічних систем, інституціональні зміни та ін. У російській економічній науці питання інституційної структуризації економіки розглядають С. І. Архієєв [9], О. Белокрылова [10], В. Вольчик [10], В. Гребеников [11], С. Кірдіна [12], А. Олійник [13], О. Красильников [14], В. Радаєв, В. Тамбовцев, А. Шастітко та ін. [15].

Метою статті є аналіз інституціональної структури економіки України та з'ясування сутності та природи структурних зрушень з позицій інституційного підходу.

В інституційній теорії з'являється нова термінологія, яка відображає процес розвитку цього напрямку економічної думки. Так, для цілей інституційного аналізу А. А. Гриценко запропонував ввести термін «інституційна архітектоніка» [3]. Однак, у вітчизняній науковій літературі теорія і практика функціонування інституційних секторів у економіці фактично не вивчені, закономірності інституціональних зрушень не виявлено і не відомі. В суспільстві немає розуміння того факту, що економічні процеси ґрунтуються на певній інституційній структурі, яка в Україні не сформована.

На думку С. І. Архієєва, застосування терміну «архітектоніка», з одного боку, до свідомо регульованим процесам, а з іншого – до незалежних від свідомої діяльності, обумовлює наявність двох його основних значень – закономірностей свідомої побудови структури і відображення її об'єктивно сформованих особливостей [9].

Складність інституціональної структури суспільства обумовлює важливу особливість інституціональної архітекτονіки, що демонструє принципову відмінність її від економічної теорії. Остання вивчає найбільш загальні принципи економічних відносин, у той час як архітектоніка вивчає конкретні інститути, що забезпечують їх функціонування в країні. Їх структура та співвідношення, зумовлені специфікою інституційної основи суспільства.

Вихідною задачею архітектоніки є прояснення співвідношення різних рівнів інституційної сфери, особливості їх взаємодії. Очевидно, що побудова системи формальних інституційних обмежень повинно базуватися на знанні найглибших інституційних основ економічної діяльності, якого ми поки не маємо.

Таким чином, поняття «архітектоніка» застосовне до інституційного середовища у двох основних значеннях цього терміну: для опису об'єктивно склалася в суспільстві інституційної ситуації і для розкриття принципів побудови інституційної структури, способів забезпечення стійкості останньої допомогою свідомої діяльності людей.

Інституційна структура пов'язана з інституціональним середовищем. інституційна структура – це багатовимірна система координат, яку утворює інституційне середовище. Інституціональна структура виявляється екзогенної з відношення до моделі вибору, тоді як економічні умови розглядаються лише як результат обміну.

Інституційна середовище складається з системоутворюючих правил гри. Відповідно до термінологією, розробленої Д. Нортон, інституційне середовище – це сукупність основоположних політичних, соціальних і юридичних правил, які утворюють базис для виробництва, обміну і розподілу. Незавершеність інституційного середовища являє основну причину негативних процесів у сфері розподілу доходів населення [1, с. 33].

У зв'язку з цим, цікавою, з нашого погляду, є теорія інституційних матриць [12]. Відповідно концепції, інституційна структура економіки являє собою сукупність елементів двох якісно різнорідних типів: незмінних базових інститутів, що визначають тип інституційної матриці суспільства, та інституційних форм, які на відміну від базових інститутів мінливі, постійно оновлюються і можуть цілеспрямовано модифікуватися суб'єктами.

Можливі моделі базових інститутів обмежуються західним типом інституційної матриці (інститути ринкової економіки) і східним (інститути «редістрібутивної» економіки), які повністю детермінуються характером матеріально-технологічного середовища національної економіки [12]. І хоча загальний напрям дослідження інституційної матриці є вірним, наведена трактування поняття С. Кірдіної досить розмита. На думку О. Красильникова, інституційна матриця являє собою органічний комплекс інститутів, що характеризують засіб взаємодії індивідів у рамках стійких суспільних груп, як між собою, так і по відношенню до інших соціальних груп [14].

На основі певної системи правил, тобто інституційної структури, формуються різні типи прав, у тому числі і прав власності. Встановлений правовий режим регламентує використання обмежених ресурсів у економічній системі. Система прав власності визначає використання обмежених ресурсів, способи отримання доходу в різних економічних системах. Інститути розрізняються залежно від визначення прав власності, їх використання.

Власність можна відділити від господарських форм, але не можна законодавчо відмінити ці форми. Це виявляється у тому, що незважаючи на зміну власності, господарські форми можуть надовго лишатися застарілими, тобто такими, що відображають старі титули власності. У вітчизняній економічній історії було означено принаймні два періоди, що підтверджують запропоновану тезу. Перший період пов'язаний з поголовною націоналізацією після 1917 р., коли зміна власності фактично паралізувала економіку, оскільки форми господарювання залишалися незмінними. І як наслідок – запровадження непу, щоб більш-менш гармонізувати характер власності та форми господарювання й надати історичний лаг для досягнення рівноваги між власністю й формами розпорядження нею. Другий період пов'язаний з початком приватизації у країнах СНД, коли власність змінювалася швидше від форм господарювання і знову потрібен певний час, щоб форми господарювання стали відповідати

характеру власності. Іншими словами, змінитись має не тільки форма, а й характер власності, а це може відбутися шляхом закріплення прав розпорядження об'єктами власності. Очевидно, саме так здійснюється специфікація прав власності.

Процес роздержавлення й приватизації в Україні, пройшовши певний шлях, ще далекий до завершення. Після його завершення всі норми та правила приватизації припинять свою дію і регулювання прав власності буде здійснюватися на основі зовсім інших законодавчих актів. Тому дуже важливо дослідити механізми впливу змін прав власності на інфраструктуру в перехідній економіці, шляхів створення стабільних правил гри на приватизаційному ринку, що має закласти основи їх розробки для регулювання прав власності в майбутньому, в умовах стабільної ринкової інфраструктури.

Інституціональні зміни в суспільстві не обмежуються приватизацією. Вона має сенс лише тоді, коли в результаті її проведення економіка починає працювати більш ефективно й життя громадян поліпшується. Автор статті вважає, що приватна власність визріває природним шляхом, що в наших умовах означає її підтримку державою. У будь-якому разі успіх у реформуванні власності передбачає наявність ринку капіталу, сприятливого інвестиційного клімату, створення такої податкової системи, що стимулювала б виробника до підвищення ефективності виробництва.

Перед соціально-економічною наукою виникло і друге завдання – з'ясувати, як права власності можуть вплинути на зменшення трансакційних витрат? Пошуки ведуться в наступному напрямку: з'ясування того, яким образом сучасна фірма може шляхом висновку довгострокових угод з контрагентами, шляхом кращої координації їхньої діяльності зм'якшити мінливість стихійного цінового механізму, функціонування якого наносить фірмам відчутні втрати.

Інституційна структура економіки знаходить відображення в системі національних рахунків з інституційних секторів, але в ній відсутній трансакційний сектор. Визначити розміри інституційного трансакційного сектора, виявляється, досить складно. Для оцінки розмірів інституційного сектора економіки України з певною часткою умовності (оскільки відсутня офіційна статистика) можна використовувати дані, наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Інституційна структура економіки України:
частка інституційних секторів і трансакційних галузей у ВДС % [5]

Інституційна структура економіки	2001	2002	2003	2004	2005
Інституційні сектори					
Нефінансові корпорації	71,2	67,5	66,7	65,2	67,5
Сектор загального державного управління	12,9	13,8	14,2	15,8	16,7
Домашні господарства	12,5	14,2	15,5	15,5	13,2
Некомерційні організації, обслуговують домашні господарства	2,9	3,4	2,6	2,2	1,9
Галузі товарних трансакцій	7,7	7,9	10,6	9,8	9,5
Галузі фінансових трансакцій	3,0	2,5	2,3	2,4	1,9
Трансакційні галузі економіки	10,7	10,4	12,9	12,2	11,4

Інституційна структура економіки України, як видно з таблиці 1, включає великий промисловий корпоративний сектор (близько 70 %), сектор державного управління (близько 17 %) і домашні господарства (близько 13 %). Це означає, що основним чинником зрушень в інституційній структурі економіки України, є процеси, що відбуваються у сфері корпоративного управління і акціонування.

Структурні зрушення в секторальній структурі економіки в усьому світі мають тенденцію до збільшення трансакційного сектора. Це обумовлено впливом трьох основних чинників:

1) розвиток матеріальної інфраструктури економіки (транспорту, зв'язку) визначило зростання трансакцій в економіці, що призвело до зростання витрат супроводу договірних (контрактних) відносин;

2) технологічні зміни в одній галузі можуть призвести до зростання рідкого продукту трансакційних ресурсів у іншій галузі і відповідно до зниження середніх трансакційних витрат;

3) зрушення у політичній системі (зміна системи правил для виробництва правил) призводять до зниження трансакційних витрат перерозподілу прав власності.

Саме структура і динаміка трансакційних витрат разом з технологією визначають форми організації господарської діяльності, зміст і характер реальних трансакцій. Дана обставина дає можливість сформулювати гіпотезу, відповідно якої не тільки технологія, але інститути є джерелом економічного зростання. Це дозволяє інтерпретувати отримані дані динаміки трансакційного сектора економіки і зробити висновок, що інвестиції в нові інститути аналогічні інвестиціям в нові технології. Разом з тим, враховуючи, що до складу інституційної структури входять неформальні правила, можна зробити висновок про ступінь «керованості» темпами економічного зростання.

Ринок доповнюється угодами між фірмами в рамках сталої бюрократичної ієрархії. Це приводить до зменшення трансакційних витрат. Подібна практика стає все більше необхідною, тому що підсилюється спеціалізація виробництва, виникають нові ринки, з'являються нові форми виготовлення й збуту продукції. Роль менеджерів у скороченні трансакційних витрат росте і перед економістами-теоретиками виникає питання: чи не означає це, що менеджери починають виступати в ролі заміників власників, оскільки вони, а не власники звичайно приймають рішення при висновку договорів. Простіше говорячи, чи не означає все це підриг приватної власності.

Структура реформування власності в Україні наведена у табл. 2.

Таблиця 2

Структура реформування власності в економіці України (%) [15]

Види економічної діяльності	Усього	У тому числі за роками				
		1997	1999	2001	2003	2005
В цілому по економіці	100	100	100	100	100	100
Державної форми власності	24,7	25,3	22,1	28,7	25,8	21,5
Комунальної форми власності	75,3	74,7	77,9	71,3	74,2	78,5
Сільське господарство	2,8	4,2	5,8	1,9	1,2	0,7
Промисловість	6,8	12,4	6,4	4,3	5,2	5,7
Добувна промисловість	0,2	0,1	0,2	0,1	0,2	0,2
Обробна промисловість	6,3	12,1	5,9	4,1	4,5	4,8
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	0,4	0,2	0,3	0,1	0,5	0,7
Будівництво	2,7	4,5	3,3	2,1	2,0	1,8
Оптова і роздрібна торгівля	40,2	44,5	39,1	39,4	38,7	39,1
Готелі та ресторани	7,4	8,1	6,4	6,6	7,9	8,0
Транспорт і зв'язок	2,1	2,3	2,8	0,9	2,2	2,1
Фінансова діяльність	0,6	0,0	0,3	0,2	0,9	1,7
Операції з нерухомістю та послуги юридичним особам	14,2	2,9	11,3	16,1	19,8	20,8

Незважаючи на значну частку комунальної власності в економіці (78, % у 2005 році), негативні результати приватизації в Україні відомі. В умовах адміністративної системи державного устрою приватизація набувала суто розподільний характер, перетворившись на присвоєння державної власності фінансовою олігархією. В умовах адміністративних методів господарювання змінюється економічна природа акціонерної власності. Все це призводить до численних конфліктів у сфері корпоративного управління, повсюдним порушень прав

міноритарних акціонерів. Юридично закріплені права на акціонерну власність приходять у суперечність з економічною природою приватнопідприємницької власності. Значною мірою це обумовлено невизначеністю правил приватизації в Україні, що призвело до некерованості процесів розподілу власності. Саме цією обставиною багато в чому визначаються тіньові і легальні схеми перерозподілу власності, які отримали в Україні закономірний характер «коротких хвиль» при зміні політичної влади.

Як випливає з табл. 2, найбільшої глибини реформування досягла галузь оптової та роздрібною торгівлі (близько 39 %), операції з нерухомістю та послуги юридичним особам (близько 20 %), що свідчить про наявність зрушень у структурі економіки України в напрямку розвитку трансакційного сектора.

Сучасна інституціональна теорія базується на вирішенні трьох основних проблем:

- пояснення виникнення нових інститутів, функціонування їх у нових умовах;
- з'ясування сутності інституційного порядку;
- оцінка ролі і характеру інституціональних змін [11].

Для виявлення характеристик інституційних змін необхідно зафіксувати точку відліку, яка може бути визначена як інституційна рівновага. Інститути виявляються вільними силами, автоматично забезпечують ефективне розміщення ресурсів і економічне зростання через створення нових можливостей для виробництва. З цієї точки зору, інституційні зміни не мають суттєвого значення, так само як і ефективність розміщення ресурсів не залежить від наявного набору правил.

Інституційними називаються такі зміни, які виражаються в появі нових правил з відповідними механізмами забезпечення їх дотримання, зникнення старих правил, а також зміну структури трансакцій в рамках існуючого набору правил для їх учасників.

Ряд представників інституціоналізму пояснюють виникнення інститутів економічними чинниками, що містять типові ознаки функціонуючої економічної системи. Під інституційним порядком слід розуміти поведінку економічного агента, організацій за стандартним зразком, способи їх економічної координації. Інституційне зміна включає заміну «старого інституційного порядку» на новий лад в суспільстві. Системи координації економічної поведінки суб'єктів поділяються залежно від форм організації на ієрархічні і неієрархічні. Економічний розвиток включає зміну форм поведінки економічних суб'єктів під впливом інституціональних змін [15].

Важливо підкреслити, що для оцінки ступеня інституційних змін слід використовувати показники низького рівня продуктивності, обмеженості розвитку промислової та ринкової бази, відсутність тісних економічних зв'язків між підприємствами, фінансову слабкість, технологічної та організаційної відсталості.

В Україні на рівні держави відсутній механізм регулювання потоків ресурсів, товарів і послуг. Держава не забезпечує ефективне функціонування цілісної економічної системи. Нормативні акти та закони в такому суспільстві не виконують функцій контролю поведінки підприємця. Відсутність нових двосторонніх міжнародних угод сприяє існуванню правової нестабільності. Часті зміни урядів ведуть до втрати впевненості, стабільності при прийнятті рішень іноземними інвесторами.

Інституційні зміни відбуваються під впливом «зсуву влади» в економічній системі, а інституційна структура є джерелом влади. Вплив на економіку «зсуву влади» (відхилення від рівноважного стану влади) проявляється:

- по-перше, в «зсуві витрат» альтернативних варіантів економічної поведінки, що призводить до зростання витрат ефективного і скороченню витрат неефективного поведінки;
- по-друге, «зсув витрат» в результаті недостатнього або надлишкового порядку влада тягне за собою зміну обмежень вибору і, як результат, «зсув мотивації» економічних агентів;
- по-третє, «зсув мотивації» впливає на зміну структури і форм доходів економічних агентів у порівнянні з ефективним станом економічної системи [6].

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

– реформатори повинні концентрувати зусилля на вирішенні трьох цілком конкретних задач: 1) специфікації прав власності; 2) зниженні трансакційних витрат; 3) розвитку конкуренції, зважаючи, що на цій базі приватна активність господарюючих суб'єктів приведе до зростання вартості виробництва;

– інституційні зрушення в економіці визначаються зрушеннями у системі власності, а не вектором цін і кількостей ресурсів в економічній системі, які зазнають незначних змін і в кінцевому підсумку не впливають на інституційну рівновагу;

– у найбільш загальному плані трансакційні витрати визначають напрям структурних зрушень в інституційній структурі економіки. При цьому їхній розподіл в економіці стимулює або перешкоджає здійсненню тієї чи іншої економічної діяльності. Оскільки функцію мотивації економічної діяльності в тій чи іншій галузі здійснюють інститути, то саме вони визначають структуру трансакційних витрат;

– технологічні та інституціональні зрушення в економічній системі можуть виступати джерелом економічного зростання, а капіталовкладення в інституційні перетворення можуть розглядатися як інвестиції в науково-технічний прогрес;

– дослідження в теорії інституціоналізму стосовно перехідних економік перебувають у стадії свого становлення. Інституційна основа перехідного суспільства слабо структурована і мало вивчена;

– перспективи подальших досліджень будуть полягати в вивченні моделей механізму інституціональних змін, обґрунтуванні факторів, закономірностей та інституційного механізму структурних зрушень в економіці в парадигмі нового напрямку економічної теорії – інституційної архітекτονіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Норт Д. *Институты, институциональные изменения и функционирование экономики* / Д. Норт. – М. : Начала, 1997. – С. 33, 124, 128–129.
2. Hodgson G. *Economics and Evolution* / G. Hodgson. – Cambridge : Polity Press, 1994. – С. 198.
3. Полтерович В. М. *На пути к новой теории реформ [Электронный ресурс]* / В. М. Полтерович // Экон. наука современной России. – 1999. – № 3. – С. 6, 9, 63. – Режим доступа: <http://rusref.nm.ru/vmp1.htm> 06.01.2006.
4. Войнович С. О. *Соціальні інститути суспільства: рід, влада. Власність* / С. О. Войнович. – К. : Інститут соціології НАН України, 1998.
5. Гриценко А. А. *Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований* / А. А. Гриценко. – К. : Форт, 2008. – 928 с.
6. Дементьев В. В. *Власть: экономический анализ. Основы экономической теории власти* / В. В. Дементьев. – Донецк : Каиштан, 2003. – С. 170–171.
7. Иващенко О. *Новий інституціоналізм в економічній соціології: теоретичні підвалини дослідницьких можливостей* / О. Иващенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 110–136.
8. Чаусовский А. *Формальное и неформальное в экономике* / А. Чаусовский. – Донецк, 2001. – С. 73–74, 81.
9. Архиреев С. И. *Трансакционная архитектура* / С. И. Архиреев // Экономическая теория. – 2004. – № 1. – С. 69–83.
10. Белокрылова О. С. *Институциональные особенности распределения доходов в переходной экономике* / О. С. Белокрылова, В. В. Вольчик, А. А. Мурадов. – Ростов-н / Д. : Изд-во Рост. ун-та, 2000. – 89 с.
11. Гребенников В. Г. *Институциональная экономика* / В. Г. Гребенников. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 318 с.
12. Кирдина С. Г. *Институциональные матрицы и развитие России* / С. Г. Кирдина. – М. : ТЕИС, 2000. – С. 115.
13. *Институциональная экономика* / Под общ. ред. А. Олейника. – М., 2005. – С. 260, 288.
14. Красильников О. Ю. *Институциональная карта и координаты экономического развития России. Экономический рост и вектор развития современной России* / О. Ю. Красильников ; под ред. К. А. Хубиева. – М. : ТЕИС, 2004. – С. 509–518.
15. *Постсоветский институционализм* / под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева. – Д. : Каиштан, 2006. – 480 с.